

УДК 930.25:314.151.3-054.73:94(430)«1943/1944»

Мартиненко В.Л.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ФІЛЬТРАЦІЇ І ВИЗНАЧЕННЯ СТАТУСУ НІМЕЦЬКИХ БІЖЕНЦІВ, ЕВАКУЙОВАНИХ З СРСР ВЛАДОЮ НІМЕЧЧИНИ В 1943-1944 рр.

Протягом осені 1943 р. – весни 1944 р. з окупованих радянських регіонів була здійснена планомірна евакуація німецького населення. Даний контингент був тимчасово розміщений у спеціальних таборах на території Німеччини, Генерал-губернаторства і Протекторату Богемії і Моравії. Відповідно до встановленого порядку всі евакуйовані з СРСР німці підлягали обов'язковій перевірці по лінії Центрального імміграційного відомства. За її підсумками приймалося рішення про натуралізацію. Табірна фільтрація представляла собою комплексну процедуру, в основі якої лежали доктринальні принципи нацистської ідеології. Вона дозволяла визначити як рівень етнокультурної ідентичності, так і расові характеристики кожного біженця. Нормативно-правову базу фільтрації становили різні накази, розпорядження та притиси низки органів, які входили в апарат СС. Незважаючи на те, що влада Німеччини прагнула не відступати від базових принципів даної процедури, вона все ж була змушена зважати на те, що контингент, який прибув з СРСР мав певні соціокультурні особливості: по-перше, національна самобутність багатьох німців перебувала на досить низькому рівні, а по-друге, серед евакуйованих (в основному через змішані шлюби) був значний відсоток людей, які належали до інших національностей.

Ключові слова: етнічні німці, Німеччина, СРСР, евакуація, фільтрація, Центральне імміграційне відомство, Управління у справах етнічних німців, Головне управління СС з питань раси і поселень.

Як відомо, після втрати стратегічної ініціативи на Східному фронті військово-політичне керівництво Німеччини прийняло рішення про перехід до тактики «випаленої землі». Частиною цього плану стали масштабні переміщення головним чином працездатного цивільного населення з окупованих радянських територій. Німецька влада нерідко називала ці акції «евакуаціями». Однак варто зазначити, що значна частина населення була змушена відступити в західному напрямку не під адміністративним тиском, а керуючись прагненням вижити. До неї входили головним чином колабораціоністи і ті, «на кому, – за словами російського історика П. Поляна, – гріха пособництва не було, але хто вже хильнув або пригубив з чаші сталінських репресій» [1, с. 134].

Масового і в цілому організованого характеру набула також евакуація німецького населення, що відбувалася протягом осені 1943 р. – весни 1944 р., головним чином з території України. За офіційними даними, загальна чисельність цього контингенту склала приблизно 350 тис. осіб. Крім самих етнічних німців, в ньому перебувало чимало осіб, які належали до інших національностей [2, с. 317-318].

Відповідно до встановленого порядку, всі евакуйовані з СРСР німці підлягали тимчасовому утриманню в таборах Управління у справах етнічних німців (Volksdeutsche Mittelstelle (VoMi); далі – ФоМі). Основну масу біженців було відправлено до кількох регіонів Німеччини (в першу чергу в такі округи, як Вартегау і Данциг – Західна Пруссія), Протекторату Богемії і Моравії та Генерал-губернаторства. Даний контингент підлягав обов'язковій реєстрації по лінії Центрального бюро з питань імміграції (Einwanderungszentralstelle (EWZ); далі – ЕВЦ), що знаходилося у безпосередньому підпорядкуванні СД. Реєстрація представляла собою поетапну комплексну процедуру, яка дозволяла визначити як рівень етнокультурної ідентичності, так і расові характеристики кожної особи німецької національності. За підсумками перевірки приймалося рішення про натуралізацію.

Основу нормативно-правової бази, що регламентувала процес фільтрації німецьких переселенців з СРСР, становили різні накази, розпорядження та приписи ЕВЦ і деяких інших відомств апарату СС, які вийшли в 1943-1944 рр.

Критерії надання німецького громадянства радянським німцям були визначені у розпорядженні ЕВЦ від 21 травня 1943 р. Відповідно до нього, громадянство без обмежень (unbeschränkte Einbürgerung) надавалося лише чистокровним німцям і особам змішаного походження, які мали повну німецьку ідентичність. Громадянство з випробувальним терміном (Einbürgerung auf Widerruf) охоплювало вже більш широке коло осіб. До нього входили:

1) етнічні німці, які не змогли повністю зберегти свою ідентичність, і засвоїли багато культурних елементів (зокрема, мову, манеру поведінки, віросповідання і т.д.) слов'янського оточення;

2) особи змішаного етнічного походження, які практично втратили свій культурний зв'язок з німецьким народом, але, як вважалося, могли в досяжному майбутньому повністю асимілюватися;

3) представники інших національностей, віднесені в результаті фільтрації до I або II расової категорії¹, які повністю ідентифікували себе з німецьким народом [3, bl. 11].

¹ У нацистській Німеччині використовувалася расова класифікація, основні критерії якої значною мірою спиралися на погляди антрополога Г. Гюнтера і очільника Головного управління СС з питань раси і поселень В. Дарре. Зокрема, Г. Гюнтер стверджував, що все населення Європи, включно з самими німцями є неоднорідними «расовими сумішами» («Rassengemische»). Тому всі німецькі переселенці, які прибули до Райху, в антропологічному сенсі поділялися на чотири основні категорії (Wertung). Кращими в межах даної ієрархії, з погляду расових ідеалів нацистської Німеччини, вважалися представники I групи (зазвичай, це носії нордичного і фальського типів). До II і III категорії зараховувалися етнічні німці з тим чи іншим допустимим ступенем метисації (різні поєднання нордичного, фальського, динарського, західного, східного та східно-балтійського типів). IV група включала досить широкий перелік осіб – наприклад, сюди входили представники східного і східно-балтійського типів, а також переселенці ненімецького, походження, носії спадкових захворювань і т.д. Крім цього, існувала ще одна додаткова категорія IV f (fremdblütig). До неї відносилися представники несвєвропейських народів.

Більш детальною була класифікація переселенців, які отримали відмову в натуралізації за спрощеною процедурою ЕВЦ (Verweisungsbescheid):

- 1) чистокровні німці, але повністю асимільовані з іншим народом;
- 2) етнічні німці або сім'ї расової категорії IV f, у яких не було документів, щоб довести своє німецьке коріння до третього покоління;
- 3) особи змішаного походження, що мали досить слабкий культурний зв'язок з німецьким народом (одним з головних критеріїв для зарахування до цієї підкатегорії міг стати низький рівень володіння німецькою мовою);
- 4) особи змішаного походження расової категорії IV f, які загалом відповідали вимогам для громадянства без обмежень або з випробувальним терміном. Крім цього, вони повинні були документально довести свої німецькі корені;
- 5) етнічні німці чи особи змішаного походження, які не могли отримати громадянство Німеччини лише тому, що раніше перебували в шлюбі з представниками єврейської національності;
- 6) особи, які не викликали довіри через своє політичне або кримінальне минуле [3, bl. 11].

Четверту групу складали особи, які з тих чи інших причин отримали відмову в натуралізації (Ablehnungsbescheid). До неї входили переважно представники інонаціонального та змішаного походження. Зазвичай, основною причиною відмови у наданні громадянства була відсутність німецької ідентичності або ж просто високий рівень асиміляції з іншим етносом. Існував також окремий контингент переселенців, який отримував від ЕВЦ повідомлення про припинення їх натуралізації (Aussetzungsbescheid). В даному випадку йдеться про сім'ї, члени яких не могли через різні обставин разом пройти табірну фільтрацію. Виняток становили лише ті ситуації, коли хто-небудь з родичів служив у лавах Вермахту [3, bl. 11].

Перераховані вище критерії були практично ідентичні тим, які застосовувалися до етнічних німців інших регіонів Європи. Єдина відмінність від правил, що діяли, наприклад, на території окупованої Франції та Генерал-губернаторства, полягала в тому, що німці з СРСР, які перебували раніше в шлюбі з особами єврейської національності, не позбавлялися права на натуралізацію, а отримували, як уже мовилося, повідомлення про відмову в отриманні громадянства за спрощеною процедурою [4, s. 271].

Розпочата восени 1943 р. масова евакуація німецького населення з окупованих регіонів СРСР поставила перед керівництвом ЕВЦ нові питання про проведення їх реєстрації. Справа в тому, що вже з травня 1943 р. частина біженців, внесених на той час до реєстру етнічних німців України (Deutsche Volksliste der Ukraine (DVL); далі – ДФЛ

України)² була громадянами Райху. Крім того, Міністерство окупованих східних територій, що знаходилося в досить напружених відносинах з ЕВЦ, мало намір відстоювати своє право і далі здійснювати реєстрацію цього контингенту в межах попередньої процедури. За даними ЕВЦ, посвідчення ДФЛ України мали від 8 до 10% німецьких біженців з СРСР [4, s. 265]. Основну масу серед них становили головним чином мешканці кількох міст. Спочатку в штабі ЕВЦ схилялися до компромісу, вирішивши визнати всіх власників посвідчення ДФЛ України громадянами Райху. Решта ж підлягала реєстрації на загальних підставах. Це правило також поширювалося на членів тих сімей, де хтось один (чоловік або дружина) перебував у ДФЛ України [3, bl. 27]. Однак згодом з'ясувалися факти, які поставили під сумнів легітимність видачі багатьох посвідчень.

8 жовтня 1943 р. відбулася спільна нарада представників Головного штабного управління райхскомісара у справах зміцнення німецької народності (Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums (RKFDV); далі – РКФДФ) і ФоМі, під час якої обговорювалося питання про подальший статус біженців, внесених до реєстру ДФЛ України. Учасники дійшли думки, що ці особи також повинні пройти фільтрацію по лінії ЕВЦ і отримати статус переселенців, оскільки евакуація етнічних німців набула тотального характеру і супроводжувалася повним руйнуванням їх колоній. Пролунали й інші аргументи: видача документів нерідко відбувалася надто квапливо і без ретельної перевірки. Так, присутній на нараді д-р Г. Вольфрум повідомив, що в деяких випадках посвідчення ДФЛ змогли отримати навіть українці. До того ж, частина реєстраційної документації була втрачена під час відступу або ж перебувала у безсистемному стані. Тому повторна перевірка допомогла б встановити правомірність видачі кожного посвідчення. Особи, які отримали німецьке громадянство з порушенням правил, підлягали експатріації. Також допускалася гіпотетична можливість повернення деяких етнічних німців (які мали посвідчення ДФЛ України), що знаходилися в евакуації без сімей, до родичів в Україну, але лише в тому випадку, якщо ті проживали на території між річками Інгулець і Південний Буг. Однак перш ніж комісії ЕВЦ розпочали

² Реєстр «Етнічні німці України» (Deutsche Volksliste Ukraine) – процедура реєстрації осіб німецького походження на окупованій території України, яку було введено владою Німеччини навесні 1942 р. Відповідно до реєстру все німецьке населення поділялося на чотири категорії. Так, до 1 групи належали особи німецької національності, які народилися в моноетнічних сім'ях і зберегли німецьку мову та національний побут. До 2 групи, зазвичай, входили чистокровні німці, які були одружені з представниками інших національностей. До того ж, члени родин не німецького походження також могли бути віднесені до цієї групи, але лише в тому випадку, якщо дотримувалися німецького способу життя. До 3 групи зараховувалися асимільовані німці, які практично втратили ключові риси своєї національної ідентичності. Для 4 групи представників німецької національності вже не залишалося. Громадянство Німеччини надавалося особам, які належали до перших двох груп. Представники 3 групи отримували громадянство строком на 10 років, протягом якого вони повинні були виправдати виявлену довіру.

б свою роботу, планувалося провести попередню реєстрацію всього контингенту по лінії ФоМі [5, bl. 116].

Згодом після цього керівництво ЕВЦ прийняло офіційне рішення про перевірку етнічних німців, внесених до ДФЛ України, вказавши на своє право вилучати посвідчення, якщо ті були оформлені з порушеннями [5, bl. 122-123]. У меморандумі від 9 листопада 1943 р. вказувалося, що при виявленні подібних випадків переселенцям слід видавати рішення про припинення натуралізації. Дані про цих осіб надходили до оперативного штабу ЕВЦ, який мав прийняти остаточне рішення. Анулювання громадянства узгоджувалося з Міністерством окупованих східних територій, чиновники якого нещодавно проводили реєстрацію та надавали посвідчення ДФЛ. Після цього переселенці могли отримати відмову в натуралізації за спрощеною процедурою або повністю втратити право на надання громадянства (Ablehnungsbescheid). Етнічні німці, які були внесені до реєстру ДФЛ на законних підставах, визнавалися німецькими підданими (Reichsdeutsche) [5, bl. 125].

Відсутність ясності у питанні про подальший статус евакуйованих німців була пов'язана не лише з давніми міжвідомчими суперечностями, а й з амбівалентною позицією керівництва СС, в першу чергу в особі самого Г. Гімлера. Спочатку він вважав, що частина цього контингенту (наприклад, хортицькі колоністи), яка мешкала до недавнього часу в сільській місцевості, повинна з часом повернутися у свої регіони. Тому першочергову увагу належало приділити фільтрації етнічних німців, які були евакуйовані з міст [5, bl. 137]. Але під час чергової наради представників РКФДФ, ФоМі і ЕВЦ, що відбулася 17 листопада 1943 р. дана ідея не отримала подальшого розвитку. Присутні функціонери СС визнали, що евакуація етнічних німців з окупованих територій СРСР (крім Трансністрії) до Райху буде тільки продовжуватися. Таким чином, вибірковий підхід під час табірної фільтрації втрачав сенс. Водночас від можливої реєвакуації жителів хортицьких колоній і Мелітополя вирішили не відмовлятися. Ці групи біженців передбачалося через деякий час задіяти в сільському господарстві. Учасники наради також визнали необхідність проведення роз'яснювальної роботи серед переселенців – після видачі їм посвідчень, – для попередження наростання тривожних настроїв. Співробітники ФоМі повинні були переконати евакуйованих в тому, що їх перебування на території Райху є тимчасовим і рано чи пізно вони зможуть повернутися в регіони колишнього проживання [5, bl. 138-139].

Постійна критика результатів процедури зарахування в ДФЛ України призвела до того, що реєстрація етнічних німців з СРСР повністю перейшла у сферу компетенції ЕВЦ. Головним ініціатором передачі повноважень став співробітник Міністерства окупованих східних територій В. Кінкелін, який в першій половині січня 1944 р. почав переговори з ЕВЦ. Незважаючи на те, що його позиція не зустріла повної одностайності у відомстві А. Розенберга,

зберегти право на надання громадянства радянським німцям за чиновниками адміністрації РКУ не вдалося [4, s. 266].

Крім Східного міністерства, здійснювати активний вплив на процес фільтрації радянських німців бажало і ФоМі, яке, до речі, також вельми критично ставився до процедури ДФЛ України. Даний орган, зокрема, відповідав за попередню перевірку німецьких біженців, що прибували до Райху, з метою підтвердження їх національної приналежності. Тим, хто успішно пройшов цю процедуру, присвоювався спеціальний номер (Umsiedlernummer), який був необхідний для отримання статусу переселенця і служив в якості допуску до табірної фільтрації [4, s. 276].

Попередня перевірка по лінії ФоМі мала одну характерну особливість: вона здійснювалася не за расовою, а за етнокультурною ознакою. Крім того, співробітники ФоМі всіляко підкреслювали різницю між категоріями «особа німецької національності» і «особа німецького походження». До першої відносилися етнічні німці, які повністю зберегли свою самотність, водночас як представники другої категорії, в культурному сенсі, вважалися вже частиною іншого народу [6, bl. 19]. Через пріоритетність критеріїв між ФоМі і ЕВЦ постійно виникали суперечності.

Перші правила, що регулювали процедуру присвоєння номера переселенця, викликали на початку січня 1944 р. заперечення з боку штабу ЕВЦ. Наприклад, те, що отримати такий номер могли лише ті біженці, у яких на руках були документи, видані евакуаційними командами ФоМі. Нарікання викликали й інші моменти: переселенцями не визнавалися особи з 25% німецьким походженням, які не володіли німецькою мовою взагалі або ті, що знали її на досить низькому рівні. Зважаючи на це, керівництво ЕВЦ наполягало на внесенні змін до правил перевірки, вказавши в черговий раз на значимість расових характеристик, навіть якщо мова йшла про осіб іншого етнічного походження [6, bl. 11].

Висловлені ЕВЦ претензії в цілому були прийняті до відома та розглянуті б управлінням ФоМі, яке вже 8 січня представило новий варіант інструкцій. Одна з основних поступок полягала в тому, що відтепер переселенцями могли стати не тільки особи з документами, отриманими від зондеркоманди «Р»³, а й власники посвідчень ДФЛ України. Перевіркою правомірності їх видачі в тому чи іншому випадку займалися вже комісії ЕВЦ. Були також оновлені критерії визначення рівня «німецькості». Так, в межах нової градації найбільшу перевагу мали ті особи, чие німецьке походження становило 50% і більше. Крім них, номер переселенця могли також отримати біженці, які були німцями менш

³ Зондеркоманда «Росія» (Sonderkommando Russland; в документах часто фігурує як Sonderkommando «R») – структурний підрозділ ФоМі, який був основним куратором у питаннях реєстрації та опіки етнічних німців на окупованих радянських територіях. На чолі зондеркоманди перебував оберфюрер СС (пізніше штандартенфюрер СС) Г. Гоффмайер (1903-1944). Штаб-квартира цього підрозділу розташовувалася в Ландау (Трансїстрія).

ніж на 50%, або навіть представники іншої національності, але з однією умовою: і ті й інші повинні були мати повну німецьку ідентичність. За майже схожими критеріями здійснювалася також реєстрація сімей. Однак, в даному випадку вирішальне значення мав або відсоток німецької крові у дітей, або етнокультурний вигляд всієї родини. Водночас ФоМі не погодилося визнавати переселенцями біженців іншого етнічного походження, що не тяжіли до німецького способу життя. Тому їх подальша доля залежала вже від рішень Головного управління СС з питань раси і поселень СС (Rasse- und Siedlungshauptamt der SS, (RuSHA); далі – РусХА) [6, bl. 6-7].

На початку березня 1944 р. до цих інструкцій були внесені певні доповнення про міжвідомчу взаємодію та розмежування повноважень. Наприклад, відповідно до них, в деяких випадках допускалася можливість проведення попередньої фільтрації етнічних німців, які ще не отримали номер переселенця, комісіями ЕВЦ. Але результати цієї перевірки не повинні були впливати на подальші рішення співробітників ФоМі. Також не бралися до уваги і висновки РусХА щодо расових характеристик контингенту [6, bl. 18-19].

Паралельно з цим головне управління ФоМі прагнуло до налагодження більш тісної кооперації з виїзними комісіями ЕВЦ. Зокрема, воно наполягало на залученні своїх співробітників до проведення табірної фільтрації. Так, в кінці березня один з референтів ФоМі оберштурмбанфюрер СС Х. Брюкнер у своєму зверненні на ім'я голови ЕВЦ Л. фон Мальзена зазначив, що німці, евакуйовані з України, є особливим контингентом, і це обов'язково необхідно враховувати під час перевірок, оскільки разом з ними прибуло чимало людей іншого етнічного походження. Допомогти комісіям ЕВЦ уникнути помилкових рішень могли співробітники зондеркоманди «Р», які вже набули великого досвіду роботи з німецьким населенням окупованих радянських територій. Крім того, за словами Х. Брюкнера, вони знали багатьох з біженців особисто [6, bl. 27-28].

Питання співпраці та розмежування повноважень обговорювалися під час засідання за участю представників керівництва ФоМі і ЕВЦ, яке відбулося 14 квітня 1944 р. в Ліцманштадті. За його підсумками було прийнято низку уточнюючих рішень щодо порядку надання статусу переселенця. У першу чергу на нього могли розраховувати етнічні німці, які мали при собі відразу два посвідчення: перше – видане співробітниками зондеркоманди «Р», друге – посвідчення, що свідчило про внесення до ДФЛ України. Біженці, у яких був тільки другий документ, підлягали перевірці. Якщо їх етнічна приналежність підтверджувалася, то їм надавався номер переселенця. В іншому випадку вони отримували окреме свідоцтво з відміткою «DVL-Ausweis» і передавалися в розпорядження комісії ЕВЦ для умовної фільтрації (vorbehaltliche Schleusung). Якщо комісія приймала позитивне рішення, то ці біженці були зобов'язані пройти повторну перевірку по лінії ФоМі. Схожий алгоритм застосовувався і щодо інонаціональних батьків з боку будь-кого з подружжя. Цим особам, відповідно до інструкції, виписувалося свідоцтво зі спеціальною позначкою, що

вказувала на приналежність до тієї чи іншої сім'ї («Gehört zum Herd ...»). Якщо вони отримували відмову в натуралізації, то комісії ЕВЦ зверталися в окружні управління поліції з проханням видати їм так званий «паспорт для іноземців» (Fremdenpass). Крім того, ЕВЦ було зобов'язане довести до відома кого-небудь з представників ФоМі (наприклад, начальника табору) про те, що не заперечує проти подальшого проживання цих людей зі своїми родичами. Умовну фільтрацію також проходили особи німецького походження, чий рівень ідентичності не відповідав вимогам ФоМі [6, bl. 32].

За результатами засідання, що проходило в Ліцманштадті, правила присвоєння статусу переселенця були переглянуті і вийшли вже 24 квітня в новій редакції. Крім вищезазначених положень, в їх тексті з'явилися й інші пункти. Наприклад, етнічним німцям, що отримали статус переселенця, слід було видавати посвідчення особи стандартного зразка (Kennkarte), яке вилучалося напередодні табірної перевірки. У інших випадках виписувався документ для проходження умовної фільтрації (Bescheinigung für vorbehaltliche Schleusung). Ті, хто його отримували, були внесені до окремих списків [6, bl. 40].

На початку літа керівництво ФоМі, бажаючи оптимізувати і прискорити перевірку, уповноважило своїх співробітників надавати статус переселенця навіть тим біженцям, які не мали при собі жодного з названих вище посвідчень. У вказівках підкреслювалося, що визначити німецьке походження в цілому можна було і на підставі загального враження [6, bl. 54].

27 січня 1944 р. вийшло розпорядження № 219 голови ЕВЦ Л. фон Мальзена, яке регламентувало фільтрацію етнічних німців з СРСР. Даний документ підтверджував попередні і вводив нові процедурні правила, що враховували специфіку даного контингенту. Під час табірної перевірки у евакуйованих німців, як і раніше, підлягали вилученню практично будь-які документи, що посвідчують особу: радянські паспорти і різні посвідчення, видані цивільною або військовою адміністрацією під час окупації [7, bl. 11-12].

Нове розпорядження ЕВЦ також передбачало визнавати посвідчення ДФЛ України дійсними лише в тому випадку, якщо вони були оформлені належним чином: мали печатку відповідного адміністративного органу РКУ, підпис посадової особи та проштамповане фото. Водночас наявність цього документу не звільняла його власника від табірної перевірки на загальних підставах: «Усі особи, внесені до реєстру “Етнічні німці України” повністю підлягали фільтрації» [7, bl. 14]. Якщо посвідчення визнавалося недійсним, то воно вилучалося комісією ЕВЦ. Підлягали вилученню також правильно оформлені документи: наприклад, коли результати перевірки не відповідали умовам надання громадянства Німеччини. У цьому випадку посвідчення ДФЛ і акт табірної реєстрації передавалися в оперативний штаб ЕВЦ до подальших розпоряджень [7, bl. 14-15].

Розпорядження № 219 містило вже більш широкий перелік критеріїв, на які повинні були спиратися співробітники ЕВЦ при винесенні своїх рішень. Наприклад, на отримання німецького громадянства з обмеженим терміном відтепер могли розраховувати чистокровні німці та члени їх сімей, віднесені до расової категорії IV f, що зберегли при цьому німецьку ідентичність. Ще однією важливою умовою була наявність документів про німецьке коріння до третього покоління [7, bl. 9].

Громадянство з випробувальним терміном могли також отримати особи змішаного походження, які практично втратили культурний зв'язок з німецьким народом. У тексті розпорядження № 219 було сказано лише те, що ці переселенці при певних умовах підлягали в досяжному майбутньому германізації. Однак таке формулювання залишало досить широке поле для трактувань. Тому в травні 1944 р. керівництво ЕВЦ випустило докладні вказівки щодо даної підкатегорії. Згідно з ними, про успішну германізацію могли свідчити будь-які очевидні зміни, пов'язані, наприклад, зі способом життя, поведінкою і ступенем оволодіння німецькою мовою. Термін від одного до двох років вважався цілком достатнім для досягнення повної етнокультурної асиміляції. Представники комісій ЕВЦ повинні були вимагати від осіб, які отримали громадянство з випробувальним терміном, докласти максимум зусиль для вивчення німецької мови. Разом з тим, критерії відбору під час табірної перевірки могли варіюватися в залежності від національності того чи іншого члена сім'ї. Так, більш жорсткі вимоги висувалися до осіб інонаціонального походження. Без мінімальних знань німецької мови вони, як правило, не підлягали натуралізації. Крім того, визначальне значення мала етнічна приналежність голови сім'ї. Наприклад, чоловік іншої національності, одружений на жінці-німкені, міг отримати громадянство лише за умови, що він вже освоїв німецьку мову на розмовному рівні. У іншому випадку, вся сім'я отримувала відмову в натуралізації. Дещо інший підхід застосовувався до тих сімей, де головою сім'ї був чоловік-німець. Зазвичай дружина могла отримати громадянство разом з чоловіком, якщо володіла німецькою мовою або докладала зусиль для її вивчення. Жінкам, які не відповідали цим мінімальним вимогам, видавалося повідомлення про відстрочку натуралізації. Виняток становили лише матері, чії діти підліткового віку розуміли німецьку мову або ж могли на ній спілкуватися – в таких випадках вважалося, що вся сім'я вже стала на шлях германізації. Мовний критерій також не застосовувався щодо людей похилого віку (старше 60 років), якщо їх німецьке походження становило менше 50% [8, bl. 77-78].

У новому розпорядженні ЕВЦ містилися й інші зміни. Так, рішення про відмову в натуралізації за спрощеною процедурою отримували переселенці, біографічні дані яких викликали серйозні сумніви, а тому потребували додаткової перевірки. Було також дещо розширено перелік людей, що підлягали зарахуванню до категорії «Ablehnungsbescheid». Відтепер до неї

потрапляли особи інонаціонального походження, віднесені в результаті фільтрації до I або II расової категорії. Дані про цих людей передавалися до філії РуСХА в Ліцманштадті, яка ухвалювала рішення про їх германізацію. Крім цього, відмову у громадянстві також могли отримати особи, чий стан здоров'я за результатами медичного огляду викликав серйозні сумніви. В окрему групу (RFSS-Fälle) зараховувалися представники інтелігенції інонаціонального походження з німецькою ідентичністю, віднесені до I або II расової категорії. Подальша доля цих осіб залежала від рішення райхсфюрера СС. Остання додаткова категорія отримала класифікацію «особливі випадки» (Sonderfälle). Наприклад, до неї включалася молодь старше 18 років з німецькою ідентичністю. Ці особи могли отримати німецьке громадянство без обмежень або з випробувальним терміном, навіть якщо їх батькам було відмовлено в натуралізації за спрощеною процедурою. До другої підкатегорії зараховувалися інонаціональні батьки подружжя, що натуралізувалося. Однак це допускалося лише в тому випадку, якщо їм вже було присвоєно номер переселенця. Представники другої підкатегорії не ставали громадянами Німеччини, а отримували лише особливий статус [7, bl. 11].

У середині квітня 1944 р. набуло чинності нове розпорядження ЕВЦ, що наказувало видавати особам, яким не надали громадянство за спрощеною процедурою, інше повідомлення – про відстрочку натуралізації (Zurückstellungsbescheid) [9, bl. 75]. Крім того, ця категорія переселенців виводилася зі сфери компетенції органів державної адміністрації, і рішення щодо їх статусу в подальшому мало приймати ЕВЦ [10, s. 222].

При зборі автобіографічних відомостей працівники комісій ЕВЦ повинні були приділяти особливу увагу інформації про членство етнічних німців в комуністичній партії та афілійованих з нею організаціях. Окремий інтерес представляли ті особи, які взагалі ніколи не перебували в будь-яких партійних структурах. Водночас співробітникам ЕВЦ рекомендувалося враховувати і той факт, що членство в компартії або її організаціях нерідко було обов'язковою умовою для кар'єрного зростання багатьох громадян СРСР [7, bl. 12-13]. Починаючи з середини липня 1944 р. відповідно до окремого циркуляру ЕВЦ, стали складатися списки колишніх або формально діючих командирів Червоної армії, які надсилалися потім в Ліцманштадт. Ці особи, в разі виявлення, підлягали більш ретельній перевірці, оскільки їхня політична благонадійність також викликала з боку німецької влади певні сумніви [11, bl. 104; 12, bl. 60].

Уже взимку 1944 р. німецька влада звернула увагу на те, що у складі евакуйованого з СРСР контингенту до Райху прибула досить значна кількість представників інших національностей. У даному випадку мова йшла не про членів німецьких сімей, а про осіб, які з тих чи інших причин приєдналися до потоку німецьких біженців. Отже, їх подальше перебування в збірних таборах ФоМі не мало законних підстав, оскільки вони представляли зовсім іншу

категорію радянських громадян, і тому не підлягали фільтрації. Деякі з них часом різко виділялися на тлі інших біженців. Так, в таборах ФоМі на території Судет і Саксонії було помічено чимало членів української та білоруської допоміжної поліції, що знаходилися там разом зі своїми сім'ями. Ці особи продовжували носити уніформу з відзнаками, а деякі з них мали при собі навіть зброю та амуніцію. Примітно, що, незважаючи на офіційну заборону, кілька українських сімей в таборі Бад-Шандау все ж пройшли фільтрацію, отримавши при цьому відмову у громадянстві [5, bl. 168]. Згідно з інструкціями РСХА, всі поліцейські підлягали реєстрації на той випадок, якщо вони знову знадобляться для виконання своїх функціональних обов'язків. Потім їх слід було відправити до таборів остарбайтерів, щоб використовувати в якості інформаторів. Однак самі колишні поліцейські не вважалися остарбайтерами. Це було необхідно, для уникнення негативного морального ефекту [5, bl. 172].

Не до кінця врегульованим протягом декількох місяців залишалося питання про статус біженців, які після проходження табірної перевірки не отримали німецьке громадянство. Відповідно до розпорядження № 219, оперативний штаб ЕВЦ повинен був організувати складання списків цих осіб в двох примірниках – один передавався органам поліції, з проханням поставити їх на облік як іноземних громадян, а другий начальникам таборів, щоб ті в свою чергу зв'язалися з регіональними бюро з працевлаштування [5, bl. 52]. Водночас керівництво ЕВЦ спочатку виступало проти прирівнювання представників даної категорії до іноземців, які перебували на території Райху, вважаючи, що вони вже змогли довести Німеччині свою політичну благонадійність, а тому не заслуговують такого ставлення. Наприклад, Л. фон Мальзен рекомендував співробітникам комісії відправляти в окружне управління ФоМі дані про біженців, чиї професійні та поведінкові якості отримали високу оцінку. Як передбачалося, це могло істотно полегшити їх подальше становище після залучення до трудової повинності [4, s. 289].

Починаючи з весни 1944 р. в апараті ЕВЦ почала активно обговорюватися можливість зрівняння німецьких біженців, які не пройшли натуралізацію, в правовому статусі з остарбайтерами. Зокрема, така ідея пролунала на фоні введення нових (національних) емблем для східних робітників [5, bl. 202]. Наприкінці червня голова 5 відділу оперативного штабу ЕВЦ оберштурмбанфюрер СС Хан запропонував два варіанти вирішення ситуації, що склалася. У першому випадку влада могла фактично прирівняти цих переселенців до решти біженців, що залишили межі СРСР. Таким чином, їх перебування в Німеччині вважалося б тимчасовим: після зміни ситуації на фронті, у сприятливу для німецьких армій сторону, вони підлягали поверненню на батьківщину. Але, оскільки так чи інакше йшлося про особливий статус, то описаний варіант вважався найменш бажаним як в самому ЕВЦ, так і в Східному міністерстві. «Нині немає ніяких причин, – підкреслював Хан, – ставитися до українця, який вирішив через страх перед більшовиками

приєднатися до останніх німецьких евакуаційних потоків, краще, ніж до українця, який приїхав добровільно як остарбайтер 1-1,5 роки тому на роботу в Райх» [5, bl. 212]. Другий варіант був більш гнучким і частково враховував висловлену раніше думку Л. фон Мальзена. Так, переважна більшість переселенців, які не отримали громадянство Райху, опинилася б у практично рівному становищі з остарбайтерами. Водночас, виявленим під час фільтрації представникам інтелігентних професій (лікарям, вчителям, колишнім бургомістрам і т.д.) міг бути присвоєний статус осіб, які перебувають під захистом держави (Schutzangehörige) – за умови, що вони займали дружню позицію відносно Німеччини [5, bl. 212]. ЕВЦ закликала керівництво РСХА до якнайшвидшого нормативно-правового врегулювання даного питання, зазначивши, що в багатьох випадках табірне керівництво і чиновники бірж праці фактично вважають біженців даної категорії остарбайтерами [5, bl. 212].

Однак наведені вище ініціативи не отримали підтримки. У 3 управлінні РСХА пояснили, що після набуття чинності нової постанови, переселенці без німецького громадянства, як і остарбайтери, незабаром носитимуть нові нашивки за національною ознакою. Окрім того в реєстраційних документах, які направлялися на біржі праці, рекомендувалося робити спеціальну позначку, завдяки якій, як передбачалося, даний контингент перебував в особливому становищі з-поміж інших іноземних робітників [13, bl. 1]. Також через деякий час РСХА надіслало ще одне пояснення: в майбутньому влада Німеччини планувала взагалі скасувати назву «остарбайтер» – отже, причин вводити окремий статус для осіб, які не пройшли натуралізацію, не було [13, bl. 4].

Утім, крапка в дискусії щодо цього питання ще не була поставлена. Так, співробітники апарату РКФДФ і ФоМі під час засідання, яке відбулося 8 серпня 1944 р. в Катовіце, зійшлися на думці, що частину переселенців без німецького громадянства все ж не можна зрівнювати з остарбайтерами – до них слід було ставитися як до «благонадійних іноземців» (bewährte Ausländer). У даному випадку мова йшла про людей, які працювали в недалекому минулому в різних окупаційних структурах. Вони, як зазначив Л. фон Мальзен, більше не зможуть повернутися на батьківщину, і рішення поставити їх на один рівень з остарбайтерами викличе у них лише розчарування і ненависть. Тому голова ЕВЦ закликав РСХА надати його відомству право визначати за результатами фільтрації, кого з цих людей віднести до остарбайтерів, а кому надати особливий статус [13, bl. 2].

Після попередніх нарад керівництво РСХА все ж вирішило піти на деякі поступки. Згідно з новими інструкціями, штаб ЕВЦ в Ліцманштадті або його виїзні комісії повинні були підготувати і подати до регіонального управління СД списки переселенців з СРСР, які працювали в адміністративних або поліцейських органах. Подальша перевірка по лінії СД мала на меті виявлення людей, найбільш придатних для агентурної роботи. Переселенці, які пройшли відбір, надходили в розпорядження реферату III В 2 3-го управління РСХА. Що

стосується інших, то їх, за задумом РСХА, слід було по можливості зібрати і розмістити в одному таборі під опікою Східного міністерства. Крім того, на цих людей не поширювалися вже зазначені положення про оstarбайтерів та, відповідно, обов'язок носити нові знаки відмінності [13, bl. 3].

Відмова в натуралізації могла торкнутися в залежності від обставин представників ще однієї категорії етнічних німців – так званих «постпереселенців» (Nachumsiedler). Цим словом були позначені німецькі біженці, евакуйовані з регіонів, які увійшли до складу СРСР в 1939-1940 рр. [11, bl. 42]. Вони, відповідно до зазначених інструкцій ФоМі від 24 квітня 1944 р. не могли отримати статус переселенців в межах загальної процедури. Наприкінці червня 1944 р. штаб ЕВЦ оприлюднив додаткові вказівки щодо цієї групи евакуйованих. Так, етнічні німці з Північної Буковини та Бессарабії в цілому позбавлялися права стати громадянами Німеччини. Виняток становили лише ті випадки, коли переселенець міг документально довести, що не зміг виїхати до Райху в 1940 р. через тиск або погрози з боку радянської влади. Етнічні німці, які не були допущені до натуралізації, втрачали право перебувати в таборах ФоМі і прирівнювалися до іноземних робітників. Подібний підхід спостерігався і щодо вихідців з Галичини та Волині. У їхньому випадку відмова в натуралізації могла відбутися, якщо переселенець із зазначених регіонів не мав при собі персональних документів, виданих адміністрацією Генерал-губернаторства або райхскомісаріату «Україна»: наприклад, посвідчення особи (Kennkarte) або посвідчення ДФЛ України [5, bl. 207].

Не зовсім зрозумілим було становище німецьких біженців з Волині, які отримали тимчасові документи про національну приналежність в 1942 – початку 1943 рр. від окружного комісара. ФоМі зі свого боку категорично відмовилося їх визнавати. Водночас було заявлено, що дана досить численна група волинських німців може після дворічного випробувального терміну пройти умовну фільтрацію (тобто без присвоєння статусу переселенця) по лінії ЕВЦ [14, bl. 102].

У вересні 1944 р. були також затверджені нові правила щодо визначення статусу біженців, зарахованих до категорії IV f. Відповідно до них, копії матеріалів з даними про расово-антропологічні характеристики і стан здоров'я цих людей передавалися до філії РуСХА для додаткової перевірки. Якщо результати табірної фільтрації не підтверджувалися, то приналежність до категорії IV f анулювалася з подальшою видачею свідоцтва переселенця і свідоцтва про отримання німецького громадянства. Втім, це не означало, що інші представники даної групи не мали шансу стати громадянами Райху. Для них були передбачені додаткові критерії, частково схожі з тими, якими керувалося ФоМі: наприклад, відсоток німецької крові не менше 50%, переважаюча німецька етнокультурна ідентичність і визнання з боку інших етнічних німців. Особи, що не відповідали перерахованим критеріям,

отримували відмову в натуралізації і відповідне повідомлення [5, bl. 225; 15, bl. 47].

Результати всіх табірних експертиз акумулювалися у відділі праці штабу ЕВЦ. Але перед тим як винести остаточне рішення, його співробітники повинні були також взяти до уваги дані, що надходили від представників військової або цивільної окупаційної адміністрації, керівництва табору і довірених осіб серед самих переселенців. Крім того, свідчення останніх вважалися особливо цінними, оскільки багато евакуйованих німців нещодавно проживали в одних колоніях і тому добре знали один одного. Зібрана інформація в стислому вигляді фіксувалася в реєстраційних картках ЕВЦ (EWZ-Karte). Потім за підсумками фільтрації весь переселенський контингент з СРСР було поділено на три категорії. Так, в першу з них – групу «О» (O-Fälle) – зараховувалися етнічні німці, яких було визнано найбільш придатними для проживання на анексованих польських територіях, зокрема, у Вартегау. Зазвичай, сюди потрапляли тільки ті переселенці, які отримали під час табірної перевірки високі або середні характеристики (особливо расові). Однак, в окремих випадках важливу роль грали і соціально-економічні критерії. Наприклад, в категорію «О» могли потрапити особи змішаного етнічного походження, якщо раніше у себе на батьківщині вони володіли селянським господарством або якимось ремісничим виробництвом. Частина етнічних німців, яка вважалася тимчасово непридатною для проживання у східних регіонах Райху, зараховувалася до групи «А» (Altreich-Fälle). Ці адміністративні переселенці підлягали відправці до так званого «старого райху» (нім. Altreich) – умовна назва всіх територій, що входили до складу Німеччини до 1938 р.), де їм належало ґрунтовно адаптуватися не лише до культурних, а й до політичних реалій. Вважалося, що частина з них, особливо представники інтелігенції, в політико-світоглядному сенсі могла тяжіти до більшовизму. Водночас штаб ЕВЦ рекомендував своїм комісіям уникати зайвої шаблонності і розглядати кожен випадок індивідуально. У реєстраційних документах переселенців, що потрапили в групу «А» через підозри у політичній неблагонадійності, ставився спеціальний штамп про те, що їх можна використовувати з випробувальним терміном на східних територіях («Bei Bewährung für den Osten geeignet»). Також відправці до «старого райху» підлягали наступні групи осіб: представники расових категорій IV і IV f; німці, які проживали у шлюбі з представниками іншої національності; переселенці, чиє етнічне походження на 50 або більше відсотків було польським; особи, які отримали громадянство з обмеженим терміном або відмову в натуралізації за спрощеною процедурою. І, нарешті, до третьої групи належали переселенці, яким влада Німеччини відмовила в громадянстві. У документації ЕВЦ вони були умовно позначені як «AbI» (Abgelehnt). Незважаючи на свій цивільно-правовий статус, ці особи мали право продовжувати жити разом зі своїми близькими, але з однією умовою – якщо ті перебували в офіційному шлюбі [11, bl. 56-58].

Таким чином, до кінця 1943 р. ЕВЦ і низка інших структур СС були змушені почати розробляти нові або адаптувати вже наявні інструкції для фільтрації прибулого з СРСР німецького контингенту, який мав певні соціокультурні особливості. До того ж базові принципи і критерії процедури залишилися непорушними. Її мета, як і раніше, полягала в «просіюванні» всіх переселенців за расовими, етнокультурним, політичним, соціально-економічним і іншим параметрами. Проте, влада Німеччини все ж була змушена проявляти певну гнучкість і зважати на те, що серед евакуйованих (в основному через змішані шлюби) був значний відсоток людей, які відносилися до інших національностей. Подальший статус цих людей також визначався в залежності від ступеня їх значущості для нацистської держави.

Список використаних джерел та літератури

1. Полян П.М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. М.: РОССПЭН, 2002. – 896 с.
2. Fleischhauer I. “Unternehmen Barbarossa und die Zwangsumsiedlung der Deutschen in der UdSSR” // Vierteljahrshäfte für Zeitgeschichte. – 1982. – 30. Jahrg., 2. H. – S. 299-321.
3. Bundesarchiv Berlin (далі – BAB). R 69/1005.
4. Strippl A. NS-Volkstumspolitik und die Neuordnung Europas: Rassenpolitische Selektion der Einwandererzentralstelle des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD (1939-1945). – Paderborn, 2011. – 370 s.
5. BAB. R 69/448.
6. BAB. R 59/93.
7. BAB. R 186/3.
8. BAB. R 69/749.
9. BAB. R 69/401.
10. Leniger M. Nationalsozialistische “Volkstumsarbeit” und Umsiedlungspolitik 1933-1945. Von der Minderheitenbetreuung zur Siedlerauslese. – Berlin: Frank & Timme, 2006. – 254 s.
11. BAB. R 69/468.
12. BAB. R 69/864.
13. BAB. R 69/512.
14. BAB. R 59/94.
15. BAB. R 69/603.

Мартыненко В.Л. Нормативно-правовые аспекты фильтрации и определения статуса немецких беженцев, эвакуированных из СССР властями Германии в 1943-1944 гг.

На протяжении осени 1943 г. – весны 1944 г. из оккупированных советских регионов была осуществлена планомерная эвакуация немецкого населения. Данный контингент был временно размещен в специальных лагерях на территории Германии, Генерал-губернаторства и Протектората Богемии и Моравии. В соответствии с установленным порядком все эвакуированные из СССР немцы подлежали обязательной проверке по линии Центрального иммиграционного ведомства. По ее итогам принималось решение о натурализации. Лагерная фильтрация представляла собой комплексную процедуру, в основе которой лежали доктринальные принципы нацистской идеологии. Она позволяла определить как уровень этнокультурной идентичности, так и расовые характеристики каждого беженца. Нормативно-правовую базу фильтрации составляли различные приказы, распоряжения и предписания ряда органов, входивших в аппарат СС. Несмотря на то, что власти Германии

стремились не отступать от базовых принципов данной процедуры, они все же были вынуждены считаться с тем, что прибывший из СССР контингент имел определенные социокультурные особенности: во-первых, национальная самобытность многих немцев находилась на довольно низком уровне, а во-вторых, среди эвакуированных (в основном из-за смешанных браков) был значительный процент людей, которые относились к иным национальностям.

Ключевые слова: этнические немцы, Германия, СССР, эвакуация, фильтрация, Центральное иммиграционное ведомство, Управление по делам этнических немцев, Главное управление СС по вопросам расы и поселений.

Martynenko V. Legal Aspects of Filtering and Determining the Status of German Refugees Evacuated from the USSR by German Authorities in 1943-1944.

During autumn 1943 – spring 1944, a planned evacuation of the German population was carried out from the occupied Soviet regions. This contingent was temporarily housed in special camps in Germany, the General Government and the Protectorate of Bohemia and Moravia. Following the established procedure, all evacuated Germans from the USSR were subjected to mandatory checks by the Central Immigration Office. According to its results, the decision about naturalization was made. Camp filtration was a complex procedure based on the doctrinal principles of Nazi ideology. It allowed to determine both the level of ethnocultural identity and the racial characteristics of each refugee. The legal basis of filtration was different orders, disposals, and prescriptions of several authorities that were part of the SS apparatus. Although the German authorities tried not to deviate from the basic principles of this procedure, it was still forced to take into account that the contingent who came from the USSR had certain socio-cultural characteristics: first, the national identity of many Germans was at a rather low level and secondly, among evacuees (mainly through mixed marriages) there was a significant percentage of people that belonged to other nationalities.

Keywords: ethnic Germans, Germany, USSR, evacuation, filtration, Central Immigration Office, Ethnic German Liaison Office, SS Race and Settlement Main Office.